

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМЕНІ В. М. КОРЕЦЬКОГО**

БАКУМОВ ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ

УДК 340.12:342(477)(043.3)

**ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ:
ТЕОРЕТИЧНІ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень

12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі конституційного і міжнародного права факультету № 4 у Харківському національному університеті внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України

Науковий консультант – доктор юридичних наук, професор
член-кореспондент НАПрН України,
БАРАБАШ Юрій Григорович,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
проректор з навчальної роботи

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
Заслужений юрист України
КОЛОДІЙ Анатолій Миколайович,
Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана», директор;

доктор юридичних наук, професор,
БОБРОВНИК Світлана Василівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри теорії та
історії права та держави Інституту права

доктор юридичних наук, доцент,
ЩЕРБАНЮК Оксана Володимирівна,
Чернівецький національний університет
імені Ю. Федьковича,
завідувач кафедри процесуального права

Захист відбудеться «14» травня 2021 р. о 12-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.236.03 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук в Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

Автореферат розісланий «13» квітня 2021 року.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Т. І. Тарахонич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У сучасних умовах актуальним завданням для України залишається реалізація на практиці моделі відповідального державного врядування як важливого складника західної, конституційно-правової традиції, що ґрунтується на принципах демократії, правової держави та верховенства права. За цих обставин особливої важливості набуває питання забезпечення реальності феномена відповідальності держави перед громадянами, що залежить як від повноти нормативного врегулювання відносин у сфері взаємодії «людина – суспільство – держава», так і від того, в який спосіб відповідні правила діють на практиці. Водночас суспільно-політичні та правові процеси, що мали місце в Україні протягом останніх років, неодноразово засвідчували проблему ефективності цього інституту в умовах українських реалій.

Дотепер неподоланою залишається ідеологія імунітету держави від відповідальності, що спирається на тривалі практики державно-політичного владарювання, вільні від визнання держави суб'єктом юридичної відповідальності, що знаходиться на одному рівні з людиною як суб'єктом права. Такий стан справ є цілком зрозумілим, адже донедавна у вітчизняній літературі домінуючим було сприйняття відповідальності як винятково індивідуальної якості фізичної та юридичної особи, що не може бути поширена на державу як суверенну організацію публічної влади. При цьому, саме ефективність формування і дії інституту відповідальності держави має суттєвий вплив на процеси змін, що відбуваються в Україні, й пов'язані з юридичними гарантіями забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Необхідно визнати, що інституціоналізація відповідальності держави перед особою та громадянським суспільством є важливою й багатоаспектною науково-теоретичною й практичною проблемою. Успішне її вирішення неможливе без прискіпливого та критичного використання творчого доробку, відображеного в працях видатних правознавців.

Ґрунтовний науковий внесок у творче осмислення зазначеної проблематики запропонували представники провідних напрямів праворозуміння (І. Бентам, А. Єлістратов, Г. Єллінек, Г. Кельзен, М. Коркунов, М. Лазаревський, П. Люблінський, Г. Шершеневич та ін.). Їхніми зусиллями було розроблено вагомий інтелектуальний масив науково-теоретичного знання про природу, сутність і специфіку функціонування інституту відповідальності держави. Саме вони запропонували розгорнутий формально-юридичний дискурс проблематики відповідальності держави, вперше перевівши його із загальнофілософського рівня на рівень окремих юридичних наук і відповідних законопроектних розробок.

Сучасне теоретичне підґрунтя юридичної відповідальності держави у своїх роботах заклали С. Бобровник, М. Вітрук, В. Грищук, М. Задніпряна, Д. Ліпінський, В. Книш, В. Малиновська, О. Малько, Н. Оніщенко, М. Орзіх, С. Песін, О. Петришин, П. Рабінович, М. Терещук, Г. Христова, І. Яковюк, С. Яремчук та ін.

Аналіз різних граней відповідальності держави у конституційно-правовій площині проводили, зокрема, Ю. Барабаш, О. Батанов, Ю. Бисага,

А. Бланкенагель, В. Кампо, А. Колодій, Н. Колосова, М. Костицький, Г. Лохан, М. Мархгейм, Н. Пархоменко, Б. Пінероль, Т. Подорожня, В. Речицький, М. Савчин, А. Селіванов, В. Середюк, О. Скрипнюк, Т. Слінько, Т. Хабрієва, А. Червяцова, В. Чіркін, В. Шаповал, С. Шевчук, Ю. Шемшученко, О. Щербанюк, С. Яремчук.

Праці вказаних учених стали вагомим кроком на шляху до розуміння природи відповідальності держави. Водночас у межах науки теорії права та конституційного права концептуалізація феномена відповідальності держави через формування відповідного цілісного вчення дотепер не запропонована. Важливими причинами цього є, зокрема, відсутність консенсусу з приводу відповіді на питання про доцільність одночасного існування концепції позитивної та негативної юридичної відповідальності держави, а також поєднання широкого та вузького розуміння цієї категорії в Конституції України. Усе це зумовлює потребу загальнотеоретичних і конституційно-правових досліджень цієї проблематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано відповідно до Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», затвердженої Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015, Стратегії розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2016–2020 роки, затвердженої постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., а також відповідно до Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 16 березня 2015 р. № 275, Пріоритетних напрямів наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на 2016–2019 рр., схвалених Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 23 лютого 2016 р. (протокол № 2), комплексних науково-дослідних тем Харківського національного університету внутрішніх справ «Законотворча та законодавча діяльність в Україні» (державний реєстраційний номер 0113U008189) і «Правоохоронна функція української держави» (державний реєстраційний номер 0113U00819).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 23 червня 2016 року (протокол № 6), уточнена Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 30 червня 2020 року (протокол № 4).

Мета і задачі дослідження Метою дисертаційного дослідження є всебічне розкриття сутності відповідальності держави як складного та багатоаспектного явища.

Для досягнення поставленої мети було визначено такі завдання:

- висвітлити еволюцію доктрини відповідальності держави;
- визначити доктринальні та конституційні засади феномену відповідальності держави;
- провести верифікацію методологічної основи формування вчення про відповідальність держави;

- розкрити концепт відповідальності держави як невід'ємної складової сучасної правової ідеології;
- охарактеризувати юридичну відповідальність як елемент правового статусу держави;
- визначити структуру інституту юридичної відповідальності держави;
- надати класифікаційну характеристику юридичної відповідальності держави;
- у компаративному аспекті продемонструвати єдність у багатоманітності конституційних моделей відповідальності держави в сучасній Україні та світі;
- розкрити конституційно-правовий механізм юридичної відповідальності Української держави за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.;
- виявити в системі відповідальності держави особливості відповідальності Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України;
- розкрити внутрішньодержавний юрисдикційний механізм юридичної відповідальності держави в конституційному праві України;
- з'ясувати перспективи модернізації інституту відповідальності держави як складової конституційної реформи в сучасній Україні;
- у контексті посилення юридичної відповідальності держави окреслити шляхи вирішення конституційно-правових проблем розвитку інститутів прямого народовладдя в Україні;
- встановити та проаналізувати конституційно-правові аспекти забезпечення юридичної відповідальності держави в Україні в умовах дії особливих правових режимів;
- крізь призму правової аксіології продемонструвати роль правових позицій Конституційного Суду України у формуванні та розвитку інституту відповідальності держави в системі вітчизняного конституціоналізму.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з відповідальністю держави.

Предметом дослідження є теоретичні та конституційно-правові аспекти інституціоналізації відповідальності держави.

Методи дослідження. Методологія дослідження ґрунтується на використанні філософських, філософсько-правових, загальнонаукових і спеціально-наукових підходів, принципів та методів пізнання.

Базовим щодо аналізу природи відповідальності держави як багатоаспектного явища виступив діалектичний метод. Завдяки йому сконструйовано основу роботи, зокрема: охарактеризовано теоретико-правові та конституційно-правові складники вчення про відповідальність держави, всебічно осмислено вітчизняний і зарубіжний конституційно-правовий досвід у цій сфері, окреслено вектори подальшої модернізації інституту відповідальності держави в Україні (розд. I–IV).

За допомогою системного методу дослідження відповідальність держави позиціонувалася як невід'ємна складова вчення про відповідальність

(підрозділ 1.2), а юридична відповідальність держави – як елемент її правового статусу (підрозділ 2.1).

Оперування під час роботи категоріями діалектики (загальне й особливе, необхідне та випадкове, можливість і дійсність, зміст і форма, причина й наслідок) сприяло осмисленню доктринальних і конституційних засад феномена відповідальності держави (підрозділ 1.2), з'ясуванню еволюції доктрини відповідальності держави (підрозділ 1.1), виявленню ролі правових теорій у розвиткові вчення про відповідальність держави (підрозділ 1.3).

Для всебічного дослідження відповідальності держави як складової сучасної правової ідеології було вжито аксіологічний метод (підрозділ 1.3).

Завдяки методу класифікації та узагальнення подано характеристику видів юридичної відповідальності держави в контексті вчення про відповідальність (підрозділ 2.3). Герменевтичний метод став у нагоді в процесі розкриття конституційно-правових аспектів концепту юридичної відповідальності держави як складової сучасної правової ідеології (підрозділ 1.3).

Інституційний, порівняльно-правовий методи та метод конституційної компаративістики надали можливість продемонструвати на рівні багатьох національних правових систем світу, включно з Україною, єдність у багатоманітності моделей відповідальності держави в конституціях країн світу (підрозділ 3.1), висвітлити конституційно-правові аспекти механізму юридичної відповідальності Української держави за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (підрозділ 3.2).

Під час напрацювання відповідних дефініцій застосовано такий загальнонауковий метод наукового пізнання, як метод моделювання (розд. I–II).

Не менш значущою була роль спеціально-наукових методів для належного пізнання сутності відповідальності держави. Зокрема, завдяки формально-юридичному методу комплексно досліджено внутрішньодержавний юрисдикційний механізм відповідальності держави в конституційному праві України (підрозділ 2.4).

Формально-догматичний метод сприяв осмисленню ролі та місця юридичної відповідальності вищих органів державної влади в сучасній Україні (підрозділ 3.3), посилення відповідальності держави в контексті правових позицій Конституційного Суду України (підрозділ 4.4).

Системно-функціональний метод застосовано для всебічної характеристики основних напрямів модернізації відповідальності держави в Україні (підрозділ 4.1).

За допомогою діяльнісного методу розглянуто конституційно-правові проблеми розвитку інститутів прямого народовладдя сучасної України в контексті посилення відповідальності держави (підрозділ 4.2).

Прогностичний метод сприяв виявленню перспектив модернізації інституту відповідальності держави як складової конституційної реформи в Україні (підрозділ 4.1).

Положення та висновки дисертації також ґрунтуються на нормах Конституції України, міжнародно-правових актів, вітчизняних законодавчих і

підзаконних актів, рішеннях Європейського суду з прав людини та судовій практиці, що визначають питання відповідальності держави.

Наукова новизна отриманих результатів. Завдяки поєднанню досягнень фундаментальних і галузевих юридичних наук у дисертації вперше на монографічному рівні репрезентовано цілісне науково оформлене вчення, що всебічно характеризує загальнотеоретичний концепт відповідальності держави, який охоплює як її юридичну, так і політичну та моральну відповідальність, дозволяє врахувати перспективний і ретроактивний, належний і неналежний виміри відповідальності, а також визначає його основні конституційно-правові аспекти.

Наукова новизна дослідження й особистий внесок автора екстраполюються в теоретичних і практичних положеннях щодо особливості природи відповідальності держави. Зокрема:

вперше:

- запропоновано вирішення конфлікту між концепцією позитивної юридичної відповідальності й концепцією негативної юридичної відповідальності через упровадження в науковий обіг концепту відповідальності, який дозволяє охопити і диференціювати юридичну, політичну й моральну відповідальність, уникнути штучного протиставлення перспективного і ретроактивного (відповідальності за майбутні дії та відповідальності за минулі дії), належного та неналежного (відповідальності за соціально допустимі дії та порушення), узгодити можливі інтерпретаційні альтернативи категорії «відповідальність» на конституційному рівні;

- сформульовано дефініцію поняття «доктрина відповідальності держави», під якою пропонується розуміти таку політико-правову доктрину, яка містить сукупність несуперечливих, логічно та змістовно пов'язаних та узагальнених положень щодо осмислення змісту, призначення концепту відповідальності держави як специфічного суб'єкта права, ролі цього концепту в системі засобів, покликаних забезпечити належне здійснення публічної влади в інтересах гарантування пріоритету прав людини, верховенства права як визначальних рис сучасної правової демократичної держави;

- обґрунтовано необхідність поєднання концепції відповідальності держави з концепціями верховенства права, правової держави та демократії;

- з урахуванням практики ЄСПЛ і Верховного Суду продемонстровано, що відповідальність держави є важливою для впровадження концепції належного врядування, яка, зокрема, передбачає обов'язок держави діяти вчасно та в належний і послідовний спосіб, ефективно, прозоро і ясно; покладання відповідальності за помилки державного органу саме на державу, а не на осіб, які їх безпосередньо вчинили, та виключення отримання вигоди державою за рахунок приватних осіб;

- встановлено, що концепт відповідальності держави є важливою й невід'ємною складовою сучасної правової ідеології; він властивий переважно раціоналістичним правовим ідеологіям нормативістського, природно-правового, соціолого-правового, інтегративного напрямів і набуває поширення у романо-

германській та англо-американській правових системах, а також правових системах, що тяжіють до них;

- визначено риси конституційної інституціоналізації юридичної відповідальності держави: 1) на конституційному рівні регулюються найбільш значущі, з точки зору законодавця, принципи, елементи, сторони, прояви такої відповідальності; 2) неврегульовані конституційними нормами питання юридичної відповідальності держави визначаються законами та/або іншими нормативно-правовими актами; 3) конституційна інституціоналізація цього виду відповідальності програмує подальшу її інституціоналізацію на законодавчому рівні; 4) реалізація такої відповідальності відбувається як у площині безпосередньої або первинної дії – завдяки визнанню норм Конституції нормами прямої дії, так і в площині законодавчого регулювання;

- виокремлені взаємопов'язані виміри конституційного регулювання юридичної відповідальності держави: ціннісний, нормативно-правовий, функціональний, інституційний; обґрунтовано, що узгодженість вищезначених вимірів конституційного регулювання відповідальності держави слугує повноті й ефективності її реалізації на практиці, а досягнення такої узгодженості є одним із ключових завдань конституційної реформи в сучасній Україні в аспекті модернізації конституційного інституту відповідальності держави;

- у межах компаративістського підходу виявлено специфіку конституційних моделей відповідальності держави в сучасній Україні та світі, які детермінуються через єдність у багатоманітності; виявлено тенденцію до сутнісного поглиблення цього феномену, що відбувається шляхом деталізації власне конституційного регулювання відповідальності держави на рівні основних законів (зокрема, за рахунок установа суб'єкта відповідальності, інстанції відповідальності, правових підстав відповідальності, суб'єктів здійснення контролю за реалізацією цієї відповідальності);

- констатовано автономність, порівняно з конституційним інститутом юридичної відповідальності держави, інституту політичної відповідальності її органів (президента, парламенту, органів виконавчої влади тощо), що має конституційно-правовий характер, реалізується у площині конституційно-правових відносин, має чітко означену конституційну процедуру реалізації та характеризується конституційно-правовими наслідками;

- встановлено, що відповідальність уряду як елемент механізму стримувань і противаг може наставати, в тому числі й за політичних підстав, у разі застосування до уряду або його членів законодавчо визначених санкцій із боку парламенту або президента через припинення їх (уряду або його окремих членів) повноважень;

удосконалено:

- наукові уявлення про багатовимірність юридичної відповідальності держави, яка може бути інтерпретована в сенсі: а) загальних правовідносин, що опосередковують постійні правові зв'язки між державою та іншими суб'єктами права і полягають у виконанні державою взятих на себе обов'язків; б) конкретних правовідносин, що обумовлюють настання для держави певних несприятливих наслідків за невиконання взятих на себе обов'язків і зобов'язань;

- аргументацію щодо доцільності визнання протиправної поведінки єдиною правовою підставою юридичної відповідальності держави; обґрунтовано, що юридична відповідальність за правомірні дії, котра охоплюється концепцією позитивної юридичної відповідальності, суперечить принципу юридичної визначеності як складової верховенства права, оскільки порушує вимоги чіткості, ясності і зрозумілості закону, не узгоджується з положеннями ст. 19 Конституції України, дезорієнтує як державу (органи державної влади), так і фізичних і юридичних осіб; водночас ідея позитивної відповідальності є сумісною з концепціями політичної і моральної відповідальності держави, враховуючи значно більш м'які стандарти визначеності щодо політичних і моральних норм;

- науково-теоретичні уявлення про часові межі юридичної відповідальності держави; продемонстровано, що, ухваливши Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 17 квітня 1991 р., Українська держава не лише засудила терористичні методи врядування суспільством і взяла на себе відповідальність відшкодувати матеріальну шкоду, завдану незаконними діями органів державної влади СРСР, а ще й «*de jure*» формалізувала ретроактивність своєї юридичної відповідальності;

- наукові підходи до природи санкцій як структурного елемента інституту відповідальності держави; з'ясовано, що санкції визначають заходи державного (позитивного та негативного) впливу, застосовуються спеціально уповноваженими суб'єктами до держави внаслідок учинення нею (відповідальність у разі вини самої держави), її органами та/або посадовими особами (відповідальність без вини самої держави) делікту, і виражаються у певних юридичних наслідках, що настають для держави як суб'єкта права;

- характеристику конституційно-правової відповідальності держави як закріпленого конституційно-правовими нормами різновиду юридичної відповідальності; обґрунтовано, що вона за своєю соціальною сутністю має складний політико-правовий характер, базується на конституційних засадах народного суверенітету, демократії та гуманізму, верховенства права та пріоритету прав людини, реалізується у сфері конституційно-правових відносин, настає в разі скоєння державою та/або її органами (посадовими особами) конституційного делікту, що тягне настання певних несприятливих умов для держави у вигляді конституційно-правових санкцій у результаті застосування особливої (судової чи позасудової) процедури притягнення держави до цієї юридичної відповідальності;

- висновок про те, що на конституційному рівні фіксуються такі різновиди юридичної відповідальності держави, як конституційна, цивільна та міжнародна; констатовано, що конституційне закріплення юридичної відповідальності держави не відзначається одноманітністю і зазвичай обмежується вказівкою на її види та окремі різновиди деліктів, суб'єктом відповідальності за які є держава;

дістали подальшого розвитку:

- теорії правосуб'єктності держави, як організації, відмінної від громадянського суспільства, остаточно вивішивши її за межі гегелівського дуалізму держави та громадянського суспільства. Доведено, що юридична відповідальність держави має переважно інституційний, а не персональний характер, хоча

персональний елемент у випадках настання відповідальності посадових осіб органів державної влади повністю не елімінований з юридичного дискурсу;

- наукові уявлення про систему гарантування відповідальності держави як сукупності об'єктивних умов, засобів і дій, які забезпечують реалізацію конституційних засад відповідальності держави з боку уповноважених суб'єктів. Зазначено, що система гарантування відповідальності держави визначається як складна сукупність взаємодіючих між собою об'єктивних умов і засобів та суб'єктивних дій з боку інституційно виокремлених структур, які забезпечують реальність, дієвість, здійсненність зазначеного інституту;

- положення щодо процесуальних аспектів юридичної відповідальності держави; обґрунтовано, що вони передбачають наявність чітко визначених юридичних процедур і уможливають притягнення держави до юридичної відповідальності, встановлюють особливості її застосування, покладення на державу несприятливих наслідків майнового, організаційного або іншого характеру; від процесуальної впорядкованості значною мірою залежить дієвість функціонування цього інституту;

- положення про ключову роль адміністративної юстиції серед процедурних форм реалізації судової відповідальності держави, як ключової інституції, що вирішує юридичні спори «людина проти держави»; встановлено, що для цієї форми характерні: нерівність сторін публічно-правового спору, де однією зі сторін виступає представник держави, наділений владними повноваженнями; презумпція правомірності правової позиції громадянина у взаєминах із державою;

- усталені в межах науки конституційного права наукові висновки про те, що визнання парламентського акта неконституційним або застосування Президентом України права відкладального вето щодо ухваленого парламентом закону є не санкціями юридичної відповідальності парламенту, а засобами дисциплінування, забезпечення належної роботи парламенту, мають характер правозабезпечувальних заходів щодо належного здійснення парламентом покладених на нього функцій і одночасно – засобами утримування парламенту в межах конституційно встановленої компетенції. Водночас, у разі заподіяння неконституційними або незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю Верховною Радою України при здійсненні нею своїх повноважень шкоди суб'єктом відповідальності виступає не сам парламент, а держава в цілому;

- наукові твердження щодо специфічної ролі суду в утвердженні відповідальності перед суспільством демократичної правової держави: суд як орган державної влади у спорах, де відповідачем виступає держава (орган державної влади), має уникати порушення принципу «ніхто не може бути суддею у власній справі», у зв'язку з чим особливої значущості набувають вимоги безсторонності, неупередженості «суду, встановленого законом», які мають бути забезпечені з урахуванням стандартів ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., а також вимоги належної правової процедури, покликані гарантувати притягнення до відповідальності держави, як і будь-якого іншого правопорушника.

Практичне значення одержаних результатів детермінується науковою новизною дисертаційної роботи, сформульованими в ній висновками, відповідними пропозиціями щодо вдосконалення законодавства України. Вони можуть стати у нагоді у таких сферах:

у науково-дослідній сфері – як підґрунтя для подальших фундаментальних та галузевих юридичних досліджень з питань правового статусу держави, розвитку сучасної правової ідеології, відповідальності держави;

у сфері нормотворчості – результати роботи можуть бути використані для вдосконалення різноманітних норм інституту відповідальності держави, котрі серед іншого визначають особливості відповідальності Верховної Ради України та Президента України, стосуються юридичної відповідальності держави в сучасній Україні, в тому числі в умовах дії особливих правових режимів, безпосередньо характеризують значення правових позицій Конституційного Суду України для формування, утвердження й розвитку інституту юридичної відповідальності держави як одного з ключових інститутів у системі конституціоналізму;

у правозастосовній діяльності – з метою вдосконалення реалізації функцій держави, посилення ролі судової влади в реалізації юридичної відповідальності держави;

в освітньому процесі – під час підготовки підручників і навчальних посібників з дисциплін «Теорія права», «Історія політичних та правових учень», «Юридична компаративістика», «Конституційне право України», «Конституційне право зарубіжних країн».

Основні результати дисертаційного дослідження були враховані і використані:

Харківським національним університетом внутрішніх справ під час викладання правових дисциплін з метою удосконалення правозахисної підготовки майбутніх фахівців-юристів (*акт впровадження від 03.07.2020 р.*);

Національною академією правових наук України для наукового забезпечення діяльності наукових установ НАПрН України та законопроектної діяльності (*акт впровадження № 512 від 09.07.2020 р.*);

Харківським національним університетом внутрішніх справ для проведення загальнотеоретичних і галузевих досліджень, спрямованих на вирішення теоретико-методологічних проблем теорії держави і права, науки конституційного права, діяльності правоохоронних органів України (*акт впровадження від 09.07.2020 р.*);

Національною асоціацією адвокатів України для посилення правозахисного складника захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі (*акт впровадження № 110402-20 від 09.07.2020 р.*).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійною науковою працею, підготовленою з урахуванням новітніх здобутків юриспруденції, зокрема, надбань історії політичних та правових учень, теорії держави і права, конституційного права, юридичної компаративістики. Усі напрацьовані в ній ідеї та розробки обґрунтовано на підставі власних досліджень автора.

Апробація результатів дисертації. Підсумки розроблення проблеми відповідальності держави, висвітлені автором у дисертаційному дослідженні, були оприлюднені на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях та читаннях: «Право, суспільство і держава: форми взаємодії» (м. Київ, 12–13 січня 2018 р.; тези опубліковано), «Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети» (м. Одеса, 19–20 січня 2018 р.; тези опубліковано), «Актуальні питання взаємодії інститутів громадянського суспільства та органів публічного адміністрування у напрямку розвитку правової системи України» (м. Київ, 7–8 вересня 2018 р.; тези опубліковано), «Пріоритетні напрями розвитку сучасної юридичної науки» (м. Харків, 14–15 вересня 2018 р.; тези опубліковано), «Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи» (м. Львів, 14–15 вересня 2018 р.; тези опубліковано), «Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми» (м. Харків, 17 травня 2019 р.; тези опубліковано), «Правова доктрина: міжнародний досвід та практична реалізація в Україні» (м. Маріуполь, 22 травня 2019 р.; тези опубліковано), «Харківський національний університет внутрішніх справ: 25 років досвіду та погляд у майбутнє (1994–2019 рр.)» (м. Харків, 22 листопада 2019 р.; тези опубліковано).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладені у 32 наукових працях, зокрема, в одній індивідуальній монографії, у 19 статтях, опублікованих у фахових виданнях України з юридичних наук, з яких 6 включені до міжнародних наукометричних баз даних і 4 статтях у наукових періодичних виданнях інших держав, а також у 8 тезах доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, які поділені на чотирнадцять підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел і додатків. **Загальний обсяг дисертації** становить 520 сторінок, із них 408 сторінок – основного тексту. Список використаних джерел налічує 765 найменувань на 90 сторінках. Додатки викладено на 22 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми дослідження, характеризується ступінь наукової розробки проблеми, її зв'язок із науковими програмами, планами і темами, зазначаються мета і завдання дослідження, його об'єкт і предмет, а також методологія дослідження, визначається наукова новизна одержаних результатів, особистий внесок автора і практичне значення роботи, наводяться дані про апробацію результатів дослідження, публікації, структуру та обсяг дисертаційної роботи.

Розділ 1 «Теоретико-правові засади вчення про відповідальність держави» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 «Еволюція доктрини відповідальності держави» вказується, що досліджувана доктрина в історії політико-правової думки формувалася нелінійно. З нею пліч-о-пліч йшли різноманітні підходи, що в тих чи інших

варіантах заперечували таку відповідальність. Наслідки такого суперечливого інтелектуального пошуку виявляються за умов застосування множини взаємодоповнюючих дослідницьких парадигм, які дають змогу з різних боків проаналізувати реально існуючу палітру поглядів на феномен дихотомії відповідальності/безвідповідальності держави.

Найбільш очевидним є цивілізаційний підхід, який ґрунтується на аналізі історико-правових учень в їх діахронній перспективі, що відповідає еволюційній парадигмі трансформації доктрини відповідальності держави. Згідно з ним характер та особливості конструювання відповідальності держави були неоднорідними у межах великих історичних періодів – доби античності (виникає власне вчення про відповідальність, спостерігається закріплення в позитивному праві елементів юридичної відповідальності держави), Середньовіччя (відповідальність держави постає як релігійно-правова, внаслідок слабого розмежування світської та церковної юрисдикцій). Водночас уже мають місце спроби раціоналістичного конструювання інституту відповідальності держави, надання йому послідовного юридичного виміру. У Новий і Новітній час наголоси в правових ученнях зміщуються в напрямку окреслення конкретних видів такої відповідальності, зокрема в контексті осмислення відповідальності за шкоду, заподіяну носіями державної влади, та визначення природи цієї відповідальності в контексті галузей права. Крім того, правова думка суттєво збагачується завдяки інституціоналізації принципів юридичної відповідальності держави в праві різних держав.

Крім того, звертається увага на те, що з визнанням протягом XVII–XIX ст. держави рівноцінним людині суб'єктом права і правовідносин відбувається своєрідна інверсія юридичної відповідальності: уможлиблюється науковий дискурс щодо такої відповідальності вже і щодо самої держави. Очевидним завданням юриспруденції стає відображення в законодавстві та в судовій практиці правових норм щодо умов, механізмів, процедур застосування юридичної відповідальності держави. Це завдання виконується в межах парадигми юридичного позитивізму. Була обґрунтована теорія правосуб'єктності держави, здійснена об'єктивізація юридичної відповідальності держави в розрізі деталізації її можливих порушень у різних правовідносинах, визначенні засобів реагування на них, механізмів поновлення порушених прав, визначенні мір юридичної відповідальності тощо.

У свою чергу, протягом XX ст. питання про відповідальність держави як про правовий принцип в європейській правовій думці набуло аксіоматичного характеру. У цей час активно дебатуються питання щодо різновидів цієї відповідальності; посилюється роль і значення концепції негативної юридичної відповідальності держави, її галузево-правова природа. Найбільш значущим тоді у напрямі осмислення юридичної відповідальності держави стала конституційна інституціоналізація цього феномена.

Інші аспекти доктрини відповідальності держави розкриваються в контексті розвитку доктрин правової держави та верховенства права. Крім того, своєрідність доктринального втілення ідей відповідальності держави характеризується скрізь призму існуючих типів праворозуміння, в межах певних поколінь прав людини, а

також через еволюцію уявлень власне про юридичну відповідальність, її суб'єктний склад, концепти позитивної і негативної юридичної відповідальності, позитивні і негативні обов'язки держави.

Досліджено основні еволюційні тенденції розвитку наукових уявлень про приватно- чи публічно-правову природу юридичної відповідальності держави, специфікацію її видових інваріантів.

У підрозділі 1.2 «Доктринальні засади феномена відповідальності держави» наголошується, на тому, що жоден суб'єкт права не є вільним від відповідальності. Імунітет від неї суперечить вимогам рівності всіх перед законом, провокує зловживання владою або навіть – пряме свавілля з боку носіїв державної влади.

Дослідження феномена відповідальності держави обумовило необхідність розв'язання низки теоретичних проблем, які мають значення для подальшого правозастосування, у тому числі на конституційному рівні.

По-перше, це доктринальна проблема співвідношення позитивної і негативної юридичної відповідальності. Так, концепція позитивної юридичної відповідальності зазвичай охоплює відповідальність за майбутні дії, передбачає активну правомірну діяльність щодо здійснення прав і виконання обов'язків, у той час як концепція негативної юридичної відповідальності концентрується навколо оцінки вже здійснених дій, реакції на неправомірну поведінку. Вважаємо доцільним відмовитися від підтримки концепції позитивної юридичної відповідальності, оскільки юридична відповідальність за правомірні дії суперечить принципу юридичної визначеності як складової принципу верховенства права, порушує вимоги чіткості, ясності та зрозумілості закону, не узгоджується з положеннями ст. 19 Конституції України, дезорієнтує як державу (органи державної влади), так і фізичних і юридичних осіб. Проблема конфлікту між концепцією позитивної юридичної відповідальності та концепцією негативної юридичної відповідальності може бути вирішена за допомогою концепту відповідальності, яка дозволяє охопити та диференціювати юридичну, політичну та моральну відповідальність.

По-друге, це проблема співвідношення перспективного і ретроактивного в концепції відповідальності (відповідальності за майбутні дії та відповідальності за минулі дії). Обґрунтовується позиція, відповідно до якої юридична відповідальність має лише ретроактивний характер, тоді як політична і моральна відповідальність може бути як перспективною, так і ретроактивною.

По-третє, це проблема співвідношення належного та неналежного в концепції відповідальності (відповідальності за соціально допустимі дії та порушення). У роботі доводиться, що юридична відповідальність можлива лише за порушення, а політична і моральна відповідальність стосується як соціально допустимих дій, так і порушень.

Констатується, що всі ці проблеми також можуть бути вирішені завдяки впровадженню в науковий обіг концепту відповідальності. Крім того, концепт відповідальності дозволяє узгодити можливі інтерпретаційні альтернативи категорії «відповідальність» на конституційному рівні. Так, відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 30 травня 2001 року № 7-рп/2001 у справі про

відповідальність юридичних осіб Конституція України використовує як широке розуміння відповідальності (охоплює юридичну, політичну й моральну відповідальність), так і вузьке її розуміння (зводиться лише до юридичної відповідальності). Визначення такого розуміння залежить від контексту тієї чи іншої конституційної норми.

Важливою складовою доктринального осмислення феномена відповідальності є виокремлення його ціннісного, нормативно-правового, функціонального та інституційного вимірів.

Так, ціннісний вимір вказує на те, що відповідний правовий феномен перебуває у складних системних зв'язках із конституційними цінностями та слугує забезпеченню ключових і визначальних суспільно корисних цілей – насамперед реальності, гарантованості й захищеності людини, її прав, свобод і законних інтересів.

Нормативно-правовий вимір означає фіксацію на конституційному рівні принципів юридичної відповідальності держави, їх основних видів, підстав і особливостей застосування юридичної відповідальності держави.

Функціональний вимір вказує на те, що конституційне закріплення юридичної відповідальності держави забезпечує реалізацію низки суспільно важливих функцій такої відповідальності, передусім правопоновлювальної, компенсаторної, правоохоронної, каральної, правовиховної тощо.

В інституційному вимірі юридична відповідальність держави означає створення певного механізму, що складається з сукупності національних і міжнародних інституцій, які здатні притягнути державу до юридичної відповідальності у межах, визначених відповідно національним та міжнародним правом, з метою забезпечення невідворотності покарання за вчинені нею протиправні (свавільні, злочинні тощо) діяння (дії чи бездіяльність).

Підкреслено, що до провідних тенденцій у конституційному регулюванні юридичної відповідальності держави сучасні дослідники відносять, зокрема: посилення ролі конституційного права, зокрема в її реалізації; зміщення акценту відповідальності з людини на державу; системність конституційно-правового регулювання питань відповідальності у взаємовідносинах держави й людини; поєднання загального і конкретного нормування. Зазначається, що ці тенденції так чи інакше відбиваються у конституційному закріпленні елементів юридичної відповідальності держави, завдяки чому в науковій літературі сформувався достатньо аргументоване бачення цього інституту саме як конституційно-правового. Він спирається на пряме конституційне визнання пріоритету прав людини, підкорення конституції та законам у діяльності держави та її органів, народний суверенітет, легітимність влади, політичний плюралізм та політичну конкуренцію, відкритість і підконтрольність влади, інституціоналізацію омбудсмена, конституційного та адміністративного судочинства, обмеження імунітетів глав держави, суддів, парламентаріїв тощо.

У підрозділі 1.3 «Відповідальність держави як складова сучасної правової ідеології» доводиться, що відповідальність держави як правовий концепт має розглядатися не лише як набір певних правових норм чи сукупність інституцій, що

забезпечують їх реалізацію, але й як складова певної ідеологічної системи, зокрема певного інваріанту правової ідеології. Отже, інститут відповідальності держави тісно пов'язаний із ключовими конституційними цінностями і принципами конституційного ладу України. Завдяки цьому відповідна правова ідеологія проникає в правову систему через механізми правотворення, а також утверджується в правосвідомості суб'єктів суспільних відносин.

На підставі аналізу та узагальнення сучасних наукових напрацювань щодо розуміння поняття «правова ідеологія» виокремлено ключові риси сучасної правової ідеології, яка може бути охарактеризована як людиноцентрична: 1) ґрунтується на визнанні людини самостійною цінністю: людина визнається не засобом, а метою права, основним суб'єктом у правовій системі держави; 2) право покликане регулювати відносини між людьми та їх колективами, забезпечуючи «суверенітет» кожної людини, непорушність її прав, свобод і законних інтересів; 3) на чільному місці в системі права стоїть приватний інтерес, що ґрунтується на свободі волевиявлення особи; 4) право сприяє та гарантує вільне волевиявлення людини під час реалізації її прав; 5) тісно поєднує пріоритетність прав людини з концептом верховенства права, що покликане запобігати сваволі з боку держави; 6) мінімізує державне втручання у приватний простір волевиявлення людини; 7) ґрунтується на мінімізації дискреційних повноважень державної влади; 8) визначає спрямованість діяльності державної влади на активне утвердження, забезпечення та захист людини у всіх видах, формах і проявах державної діяльності.

Отже, держава, беручи на себе зобов'язання щодо утвердження й забезпечення прав і свобод людини (ч. 2 ст. 3 Конституції України), відповідає перед людиною за свою діяльність, оскільки саме утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. У разі порушення цих зобов'язань виникають підстави для юридичної відповідальності. Відтак ідею відповідальності держави можна вважати однією з ключових ідеологічних настанов у конституційній системі України.

Зазначається, що в сучасних умовах інститут відповідальності держави потребує суттєвого переосмислення з урахуванням необхідного зв'язку концепції відповідальності держави з концепціями верховенства права, правової держави та демократії. Констатується, що відповідальність держави можна розглядати як *Raison d'être* таких сформульованих у доповіді Венеційської комісії елементів верховенства права, як законність, юридична визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя, дотримання прав людини. Невід'ємною складовою концепції правової держави є відповідальність держави за збитки, що виникли внаслідок дій органу державної влади. Водночас концепція демократії генетично пов'язана з ідеєю відповідальної влади, яка в тому чи іншому виді притаманна основним моделям демократії.

Демонструється, що з урахуванням практики ЄСПЛ і Верховного Суду інститут відповідальності держави є важливим для впровадження концепції належного врядування.

Звертається увага на те, що тривалий час питання відповідальності держави аналізувалося в національній правовій думці за успадкованою ще з радянських часів концепцією взаємної відповідальності держави та особи. Проте сучасний тренд правового розвитку значною мірою руйнує усталені штампи щодо розуміння відповідальності держави як форми самозобов'язування або самообмеження державної влади, оскільки запровадження міжнародних інстанцій відповідальності вказує на широкий спектр міжнародно-правових механізмів притягнення держави до юридичної відповідальності, зокрема з боку міжнародних організацій та їх органів.

Розділ 2 «Юридична відповідальність як складова відповідальності держави» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 «Юридична відповідальність як елемент правового статусу держави» з метою подальшого визначення специфіки юридичної відповідальності держави розкрито сучасні уявлення про природу держави. Підкреслено, що держава: 1) є результатом волевиявлення народу; 2) є публічно-правовим утворенням; 3) має власне соціальне призначення, відмінне від інших організацій, створюваних у суспільстві; 4) уособлює загальний інтерес, який являє собою результат справедливого узгодження публічних і приватних інтересів; 5) пов'язана зі здійсненням публічної влади; 6) має певний суб'єктний склад (державний апарат); 7) володіє суверенітетом; 8) є відповідальною за власну діяльність. Отже, юридична відповідальність виступає одним з елементів правового статусу держави. За такого підходу юридична відповідальність держави: 1) зумовлюється специфікою правового статусу держави; 2) за своєю правовою природою відрізняється від юридичної відповідальності будь-яких інших суб'єктів (індивідуальних або колективних); 3) має специфічні цільову та функціональну спрямованість; 4) володіє ознаками, які поєднують автономну та чужу волю (встановлюється самою державою всередині країни та узгоджується з іншими країнами в міжнародних відносинах).

Указується, що держава набуває правовий статус, який за певними ознаками відповідає статусу юридичної особи: організаційна єдність; майнова відокремленість; здатність виступати в цивільних правовідносинах від власного імені; здатність нести самостійну майнову відповідальність; здатність бути позивачем або відповідачем у суді. Водночас правовий статус держави має певну специфіку, який зумовлений унікальністю установчого суб'єкта – народу, якому виходячи з концепції народного суверенітету належить установча влада.

У контексті правового статусу держави слід визначити особливості юридичної відповідальності держави, яка: 1) встановлює правові бар'єри щодо виключення деліктоздатності в певних сферах, зокрема в кримінально-правовій, адміністративній і дисциплінарній; 2) цивільну деліктоздатність держави урівнює з деліктоздатністю юридичних осіб з урахуванням обмежень, установлених фінансовим і процесуальним законодавством у частині виконання судових рішень; 3) на відміну від фізичних та юридичних осіб включає міжнародну деліктоздатність; 4) зумовлює проблему розмежування юридичної

відповідальності держави та органів державної влади, створених для виконання функцій держави.

Щодо останньої ознаки, то слід виходити з того, що правові заходи в ході притягнення до юридичної відповідальності за невиконання або неналежне виконання обов'язків можуть застосовуватись як до держави, так і до органів державної влади.

У підрозділі 2.2 «Структура інституту юридичної відповідальності держави» наголошено, що функціонування юридичної відповідальності держави здійснюється через її зовнішню форму – інститут відповідальності держави, тобто сукупність правових норм, що визначають підстави відповідальності держави, порядок реалізації та правові санкції. Означений інститут є складним комплексом правових норм. Його першоосновою виступають норми, розміщені в конституції держави, хоча, природно, лише цими нормами згаданий інститут не вичерпується. Вони є його нормативним змістом, об'єктивованим у положеннях про відшкодування завданої державою та її органами шкоди, а також певні універсальні принципи, що відображають внутрішні властивості держави.

Не менш важливе місце у структурі інституту юридичної відповідальності держави становлять норми, що опосередковують підстави відповідальності держави в правовідносинах, а саме: нормативні (на рівні правового закріплення фактичних неправомірних дій, у разі вчинення яких і настає відповідальність) і фактичні (делікт, скоєний суб'єктом правових відносин).

Іншим складовим компонентом структури інституту юридичної відповідальності держави є принципи його функціонування (загальні та спеціальні). З-поміж загальних принципів юридичної відповідальності держави слід, зокрема, виокремлювати принципи конституційності, законності, пріоритету прав людини, верховенства права, невідворотності юридичної відповідальності. З-поміж спеціальних слід назвати принципи народного суверенітету, гуманізму, підзвітності й підконтрольності державної влади, відшкодування державою завданої її органами та посадовими особами шкоди тощо.

Ще одним складовим компонентом інституту юридичної відповідальності держави є його функції. Виокремлюються чотири основні функції юридичної відповідальності: 1) охоронна – упорядковує правовідносини та формує правомірну поведінку їх учасників, що сприяє підтриманню режиму законності, стабільності політичної системи, дотримання прав і свобод людини та громадянина тощо; 2) превентивна (виховна) – направлена на недопущення порушення правових норм і розвитку протиправних відносин; 3) каральна (репресивна) – реалізується у випадку вчинення деліктів і полягає в застосуванні заходів примусового державного впливу; 4) компенсаційна/відновлювальна – пов'язана з усуненням правопорушень та вжиттям заходів із забезпечення належного функціонування державного апарату, реалізації прав і свобод людини та громадянина.

Далі в роботі проаналізовано гарантії та санкції у структурі інституту юридичної відповідальності держави.

У підрозділі 2.3 «Класифікаційна характеристика видів юридичної відповідальності держави в контексті вчення про відповідальність» наголошено на тому, що важливим напрямом наукових досліджень є з'ясування типології юридичної відповідальності держави на підставі об'єктивних критеріїв.

Дисертант поділяє існуючу в науці точку зору про те, що диференціація юридичної відповідальності – це поділ її на окремі види на підставі загальних критеріїв з метою формулювання загального уявлення про структуру відповідальності й визначення сфери дії певних її різновидів. Акцентується на актуальності видової класифікації юридичної відповідальності держави з огляду на необхідність відмежування цього виду відповідальності від відповідальності власне державних органів і посадових осіб. Підкреслюється, що системність і чітка диференціація видів юридичної відповідальності також необхідна для уніфікації та чіткого розмежування норм, що встановлюють відповідальність того чи іншого виду в законодавстві.

Видами юридичної відповідальності в юридичній науці називають здебільшого відносно відокремлені підрозділи її системи, що мають особливості змісту й форми. Узагальнення вказаних особливостей і формує поняття «вид юридичної відповідальності». Для визнання елемента системи юридичної відповідальності її самостійним видом необхідною є наявність таких кваліфікуючих ознак: галузева специфіка норм, що встановлюють відповідальність; їх фіксація в текстах нормативних актів – джерелах відповідної галузі права; реалізація юридичної відповідальності спеціальними органами та посадовими особами; реалізація цих заходів у межах певного особливого юрисдикційного процесу.

Пропонується для класифікації видів юридичної відповідальності держави враховувати два об'єктивні критерії: існуючі теоретичні напрацювання щодо класифікації юридичної відповідальності взагалі та специфіку держави як суб'єкта права.

Наслідком глобалізації та міждержавної інтеграції є поява нових інстанцій юридичної відповідальності, що, природно, розширює палітру видової специфіки відповідальності національних держав.

Підкреслюється, що з розвитком науки конституційного права поступово утвердилася доктрина конституційної відповідальності держави. Це підтверджується: 1) провідною роллю саме конституційного права в закріпленні на рівні Основного Закону видів юридичної відповідальності держави; 2) пов'язаністю конституційної відповідальності держави з устроєм та особливістю здійснення державної влади; 3) політико-правовим характером саме цієї відповідальності; 4) закріпленням провідних засад цієї відповідальності на рівні Конституції України, що робить ці засади особливо сталими, стабільними; 5) конституційна відповідальність держави виступає в ролі ключової гарантії належної організації та здійснення державної влади.

Виходячи з наведеного, про самостійність конституційної відповідальності держави свідчить низка істотних, із конституційно-правового погляду, ознак, зокрема: специфічна нормативно-правова основа закріплення такої

відповідальності на рівні норм конституції та інших джерел конституційного права; наявність самостійних конституційно-правових деліктів, за які несе відповідальність держава; наявність кореспондуючого цим порушенням переліку конституційно-правових санкцій; єдиний суб'єкт такої відповідальності (держава як цілісна політико-правова організація суспільства у межах державних кордонів); наявність особливого процесуального порядку притягнення держави до відповідальності, що поєднує судові та позасудові механізми; юридичні наслідки притягнення держави до відповідальності, що виявляються у поновленні порушених прав (компенсаторно-відновлювальний аспект) і зазнаванні несприятливих наслідків для держави (стягнення на користь людини та громадянина відшкодування заподіяної державними органами шкоди тощо).

Розділ 3 «Конституційно-правова практика юридичної відповідальності держави в Україні» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 3.1 *«Конституційні моделі юридичної відповідальності держави в сучасній Україні та світі: компаративістський аналіз»* наголошено, що визначальним і вихідним для з'ясування конституційної моделі відповідальності держави в Україні є загальноправовий принцип відповідальності держави перед людиною, закріплений у ст. 3 Конституції України. Завдяки йому чітко фіксуються інстанція відповідальності – людина, суб'єкт відповідальності – держава, предмет відповідальності – діяльність держави. проаналізовано й інші положення Конституції України, що розкривають своєрідність конституційної моделі юридичної відповідальності держави, зокрема й ті, що визначають: обов'язок законодавця встановити будь-які засади юридичної відповідальності саме на рівні законів; право людини щодо оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, посадових і службових осіб; відшкодування за рахунок держави матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, їх посадових і службових осіб під час здійснення ними своїх повноважень; відшкодування державою, у разі скасування вироку суду як неправосудного, матеріальної та моральної шкоди, завданої безпідставним засудженням; відшкодування державою матеріальної чи моральної шкоди, завданої фізичним або юридичним особам актами та діями, що визнані неконституційними. Наголошується, що в Конституції України йдеться про компенсаційні заходи, які має вчинити держава в разі визнання неправомірними (незаконними) тих чи інших її дій або рішень. Підкреслюється, що ці приписи набули певної конкретизації в спеціальному законодавстві (Цивільному кодексі України, Законі України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» від 01.12.1994 р.).

Зазначено, що конституційні моделі відповідальності у світі ґрунтуються на комбінуванні позитивної та негативної відповідальності держави перед особою та суспільством (ст. 3 Конституції Італії). Так само в конституціях більшості держав Латинської Америки, зокрема Аргентини, Гватемали, робиться наголос на визначенні основних напрямів державної політики та позитивних зобов'язаннях держави в різних сферах життя.

Аналіз чисельних конституційних текстів засвідчує, що домінування негативного способу конституційного закріплення відповідальності держави було властивим переважно практиці конституційно-правового будівництва першої половини ХХ ст. Натомість із розширенням обсягу та деталізацією власне конституційного регулювання (особливо в контексті «соціалізації» держави та взяття державою на себе додаткових позитивних зобов'язань), відповідним конституційним текстам стали більшою мірою притаманні різні комбінації двох «чистих» – негативного та позитивного способів закріплення відповідальності держави.

Виходячи з обсягу конституційного закріплення інституту юридичної відповідальності держави виокремлено три основні її моделі: 1) базову; 2) фрагментовану; 3) деталізовану.

Відповідно, базовим конституційним моделям (закріплені в конституціях Анголи, Аргентини, Бангладеш, Болгарії, Беніну, Іспанії, Італії, Литви, Пакистану, Угорщини, Філіппін, ФРН, Франції, Швейцарії, Японії) кореспондують такі риси: закріплення конституційного принципу юридичної відповідальності держави та/або публічних влад як універсальної конституційної відповідальності, поєднання відповідальності держави з іншими конституційними засадами функціонування демократичної правової держави, більш чи менш розгалужений конституційний каталог прав і свобод людини та громадянина, з яким поєднується юридична відповідальність держави на конституційному рівні.

Натомість фрагментована конституційна модель характеризується закріпленням конституційної відповідальності держави та публічних властей перед особою та суспільством, встановленням окремих видів такої відповідальності без їх суттєвої деталізації на конституційному рівні, поєднанням відповідальності держави з більш чи менш деталізованим урегулюванням відповідальності вищих органів державної влади за свою діяльність (Гватемала, Польща, Чехія, Україна).

Деталізованій конституційній моделі юридичної відповідальності держави притаманний розширений формат конституційного регулювання підстав, порядку, санкцій такої відповідальності (Португалія).

У підрозділі 3.2 «Механізм юридичної відповідальності Української держави за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод: конституційно-правові аспекти» вказано, що в Україні визнається діяльність міжнародних судових установ і відповідних органів міжнародних організацій задля захисту прав людини. З 1997 року для України набула статусу невід'ємної складової механізму реалізації прав людини Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція), на реалізацію якої спрямовані зусилля не лише судових, а й законодавчих і виконавчих органів влади кожної держави-учасниці Конвенції.

Конвенція розкриває матеріально- й процесуально-правові особливості притягнення держави до юридичної відповідальності за порушення у галузі прав людини, зобов'язуючи дотримуватися прав і основоположних свобод людини, що гарантовані як самою Конвенцією, так і протоколами до неї, через можливість звернення громадян України після використання ними всіх національних засобів

правового захисту, за захистом своїх прав і свобод безпосередньо до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

ЄСПЛ прийняв доктрину «меж свободи розсуду» («margin of appreciation»), яка передбачає, зокрема, тлумачення Конвенції з урахуванням традицій відповідної держави, аби в процесі національної імплементації враховувались різноманітні особливості держави.

В Україні процедура імплементації рішень ЄСПЛ забезпечена дією Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 26.02.2006 р. Згідно з Конвенцією та Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» виокремлюються декілька ключових аспектів, які характеризують специфіку виконання рішень ЄСПЛ: 1) кваліфікація рішення ЄСПЛ як виконавчого документа; 2) наявність «єдиного вікна» для отримання заявником грошової компенсації; 3) існування спеціальної статті витрат державного бюджету для виплати грошових компенсацій на підставі рішень ЄСПЛ; 4) існування спеціальної процедури виконання рішень ЄСПЛ, яка відрізняється від процедури виконання рішень національних судів; 5) наявність юридичної відповідальності за невиконання або неналежне виконання рішень ЄСПЛ; 6) наявність наглядового механізму з боку Ради Європи за виконанням рішень ЄСПЛ.

У підрозділі 3.3 «Відповідальність вищих органів державної влади в системі юридичної відповідальності держави» наголошено, що за умов верховенства права жоден орган державної влади, в тому числі найвищі органи, не мають імунітету від юридичної відповідальності. Тому не випадково, що підвищення рівня їхньої відповідальності є одним із ключових трендів сучасного конституційно-правового розвитку.

Важливою особливістю відповідальності Верховної Ради України є те, що суб'єктом встановлення юридичної відповідальності парламенту виступає сам парламент через практичне втілення концепції «самообмеження влади правом». Водночас категорію відповідальності стосовно парламенту не вжито, крім преамбули Конституції України, в жодній статті Основного Закону, що зумовлює необхідність реконструкції своєрідності такої відповідальності, спираючись на загальнотеоретичні уявлення та на системний аналіз відповідних конституційно-правових норм.

Концептуально вірною для структурування юридичної відповідальності Верховної Ради України є її диференціація за сферами та напрямками парламентської діяльності, зокрема: 1) відповідальність парламенту у сфері представницької діяльності (як внутрішнє, так і зовнішнє представництво); 2) відповідальність парламенту за законодавчу діяльність; 3) відповідальність у сфері установчих повноважень; 4) відповідальність парламенту у фінансово-бюджетній сфері; 5) відповідальність за здійснення парламентських контрольних повноважень.

Отже, парламентська діяльність як один із напрямів діяльності держави об'єктивно не може здійснюватися довільно та свавільно. З огляду на це закономірною є постановка питання щодо відповідальності держави за

«законодавче неправо». Донедавна вважалося, що шкода, завдана законодавчою гілкою влади шляхом ухвалення/неухвалення законів, не відшкодовується з огляду на невизначене коло постраждалих осіб і надзвичайно велике навантаження на державний бюджет. Проте останнім часом ця позиція поступово зазнає змін: існують приклади, коли суди, беручи до уваги принцип міжнародної відповідальності держави за шкоду, якої було завдано внаслідок невідповідності внутрішнього права міжнародним зобов'язанням, поступово виробляють нову практику. Тобто, якщо законодавчий орган невчасно ухвалив нормативний акт і у зв'язку з цим фізична чи юридична особа зазнала збитків, така бездіяльність законодавчого органу може бути оскаржена до суду, а завдана шкода – відшкодована. Такі положення закладено в законодавстві деяких земель Німеччини, а також у Франції та Польщі.

Водночас потребують певного уточнення види власне парламентських деліктів. У випадку Верховної Ради України такими конституційними деліктами, зокрема, можуть бути такі:

1) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій;

2) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України;

3) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Кожна з наведених підстав для розпуску парламенту є самостійним конституційним деліктом, де деліквентом виступає Верховна Рада України.

Одночасно з цим доцільним виглядає розширення кола видів юридичної відповідальності парламенту за конституційно-правові делікти. До їх числа, наприклад, варто віднести невиконання, неналежне виконання або перешкоджання виконанню рішення суду загальної юрисдикції, Конституційного Суду України; ігнорування правової позиції Конституційного Суду України, суду загальної юрисдикції під час законодавчого регулювання парламентом аналогічних правовідносин.

Підкреслено, що відповідальність держави й особливий конституційний статус Президента України зумовлюють підвищену відповідальність останнього за здійснення державної політики в цілому, за перебіг державотворчих процесів, за утвердження, забезпечення та захист прав і свобод людини та громадянина. При цьому Президент України як глава держави, як особа, яка репрезентує державу всередині країни і за кордоном, зобов'язаний у межах своєї компетенції вживати всіх заходів, зокрема правових, щодо гарантування реальності юридичної відповідальності держави. Президент України забезпечує невідворотність настання юридичної відповідальності держави як перед Українським народом як сувереном і джерелом влади в Україні, так і перед кожною особою.

Проаналізовано напрями діяльності Президента України, які впливають з особливостей його конституційно-правового статусу, і за які може наставати відповідальність держави (зокрема: у законодавчому процесі; під час гарантування прав і свобод людини і громадянина; у сфері виборчих правовідносин тощо).

Виокремлюється судова та позасудова форми відповідальності Кабінету Міністрів України.

Конституційними нормами встановлена політична відповідальність Кабінету Міністрів України із зазначенням інстанцій відповідальності (Верховна Рада України та Президент України). Окреслюючи на конституційному рівні інстанції відповідальності стосовно Кабінету Міністрів України, законодавець, утім, уникнув визначеності стосовно об'єкта відповідальності Кабінету Міністрів України, тобто за що саме несе відповідальність Уряд. З огляду на його статус, а також беручи до уваги каталог його повноважень, що формалізуються в Конституції та законах України, слід вести мову про належне, сумлінне, законне виконання саме комплексу зазначених повноважень, без порушення меж урядової компетенції.

Наголошується, що в Україні нормативна складова юридичної відповідальності Кабінету Міністрів України в системі відповідальності держави на сьогодні не може вважатися інституційно та нормативно завершеною. В її системі досі відсутні наріжні, фундаментальні елементи, зокрема: чітко не означені підстави її настання, процедури її застосування та санкційний «блок». Такий стан об'єктивно вказує на загальну недовершеність вітчизняної моделі юридичної відповідальності Кабінету Міністрів України в системі відповідальності Української держави.

Щодо юридичної відповідальності Кабінету Міністрів України, то вона не тягне за собою припинення його повноважень, а лише інші несприятливі правові наслідки, зокрема такі, як визнання нечинними і скасування актів Кабінету Міністрів України; покладення на Уряд зобов'язання вжити у межах компетенції заходів із поновлення порушених прав і свобод людини та громадянина тощо. Такі наслідки є засобами дисциплінування, забезпечення належної роботи Уряду, мають характер правозабезпечувальних заходів щодо належного здійснення Кабінетом Міністрів України покладених на нього функцій.

У підрозділі 3.4 «Внутрішньодержавний юрисдикційний механізм юридичної відповідальності держави в конституційному праві України» доведено, що сукупність судових органів, наділених юрисдикційними повноваженнями щодо розгляду справ, пов'язаних із реалізацією юридичної відповідальності держави як суб'єкта права, охоплюються поняттям внутрішньодержавного юрисдикційного механізму юридичної відповідальності держави. Останній окрім інституційного елемента (сукупності відповідних судових органів), включає також нормативно-правовий (система законодавства), функціональний (сфера реального втілення судовими органами нормативних приписів щодо юридичної відповідальності держави), а також комунікативний (канали інформаційних зв'язків і відношень між інституційними, функціональними та нормативно-правовими елементами цього механізму). Основою нормативно-правової складової такого механізму є конституційні приписи, що опосередковують організацію та діяльність судових органів влади, а також право на відшкодування за рахунок держави за певних умов матеріальної та моральної шкоди.

В Україні притягнення держави до юридичної відповідальності є прерогативою суду, оскільки відсутній інститут позасудових форм і механізмів застосування інституту її юридичної відповідальності.

Основними юрисдикційними формами юридичної відповідальності визнано конституційне та адміністративне судочинства, оскільки на ці суди покладається функція захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин. Фактично у такий спосіб конституціоналізовано та зроблено незворотнім курс на утвердження в Україні адміністративної юстиції, а так само інституту конституційної скарги як важливого елемента забезпечення конституційності і демократизму держави.

Вимоги про відшкодування шкоди, заподіяної протиправними рішеннями, діями чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень або іншим порушенням прав, свобод та інтересів суб'єктів публічно-правових відносин, або вимоги про витребування майна, вилученого на підставі рішення суб'єкта владних повноважень, розглядаються адміністративним судом, якщо вони заявлені в одному провадженні з вимогою вирішити публічно-правовий спір. Інакше такі вимоги вирішуються судами в порядку цивільного або господарського судочинства.

Розділ 4 «Основні напрями модернізації відповідальності держави в Україні» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 4.1 *«Модернізація інституту відповідальності держави як складова конституційної реформи в сучасній Україні»* обґрунтовано об'єктивний характер модернізації цього інституту, без чого видається неможливим успіх конституційних змін функціонування системи державної влади в цілому.

Зроблено висновок, що модернізація інституту відповідальності держави в контексті конституційної реформи в сучасній Україні означає, що відповідне вдосконалення цього інституту має відбуватися, по-перше, синхронно з іншими конституційно-правовими інститутами, по-друге, воно повинно «проникати» в удосконалення всіх без винятку механізмів взаємодії між громадянином, суспільством і державою, пронизувати ці механізми як по горизонталі, так і по вертикалі, по-третє, своєрідно переорієнтовувати конституційно-правові механізми функціонування всієї системи державної влади в Україні, по-четверте, мати чітку легітимізаційну основу у вигляді відповідних конституційних положень та їх наступної конкретизації в спеціальному законодавстві. Оптимальним є не розширення обсягів такого регулювання на рівні Конституції України, а зміна самої філософії й ідеології такого регулювання, що має виражатися в зміщенні акцентів у конкретних конституційних положеннях, заміни їх більш вдалими з точки зору забезпечення невідворотності покарання держави як суб'єкта права за вчинені нею правопорушення.

У підрозділі проаналізовано заходи з конституційного реформування, здійснені упродовж 2016–2019 рр., та накреслено перспективні напрями посилення конституційних засад відповідальності держави перед особою. Досліджено можливості та ресурси конституційної модернізації інстанцій юридичної відповідальності, предмету юридичної відповідальності, методів і процедур

притягнення держави до відповідальності, а також гарантії настання такої відповідальності.

У підрозділі 4.2 «Конституційно-правові проблеми розвитку інститутів прямого народовладдя сучасної України в контексті посилення відповідальності держави» підкреслено, що оскільки за умов реальної демократії держава виступає виразником, її органи, – інституційним механізмом належного втілення суспільного інтересу, то вона має діяти в органічній єдності саме на благо народу як джерела влади, відповідати принципам народовладдя та бути відповідальною перед народом, а не виступати на політичній арені як самостійна сила.

Водночас, системне тлумачення положень розділу III Конституції України вказує на те, що 1) безпосередньому народному волевиявленню надано особливе конституційне значення; 2) Конституція не містить вичерпного переліку таких форм, що ускладнює вплив на державу з боку громадянського суспільства; 3) пріоритетного характеру набувають вибори та референдуми, прямо згадані Основним Законом; 4) уможливорюється існування інших форм прямої демократії.

Підкреслено, що не всі форми прямого народовладдя в Україні законодавчо врегульовані, та доведено, що держава неповною мірою виконує своє призначення з правового врегулювання найважливіших суспільних відносин. При цьому, якщо порівняти сферу представницької демократії, то виявляється надзвичайна деталізованість конституційно-правового регулювання представницької демократії – на противагу неповноті, фрагментарності та поверховості унормування форм прямого народовладдя, як механізмів реального забезпечення суверенної волі народу.

Наголошено на необхідності концептуального уточнення змісту й переліку інститутів прямого народовладдя. Пропонується віднести до їх числа лише ті, що безпосередньо стосуються ухвалення управлінських рішень і прямої правотворчості громадян (вибори, референдуми, народну правотворчу ініціативу, загальні збори громадян, відкликання депутатів тощо).

У підрозділі 4.3 «Конституційно-правові особливості забезпечення юридичної відповідальності держави в сучасній Україні в умовах дії особливих правових режимів» доведено, що конституційно-правовий зміст функціонування екстраординарних правових режимів полягає у запровадженні системи правообмежень, заборон тощо, а також – синхронно з ними – таких особливостей здійснення державної влади, які суттєво впливають на весь характер взаємовідносин між особою та державою, модифікуючи і юридичну відповідальність останньої як у негативному, так і в позитивному аспектах.

Констатовано завершеність формування інституту надзвичайних правових режимів як комплексу спеціальних нормативних актів, створюваних державою за особливих обставин, коли її керівництво наділяє вищих представників адміністрації винятковими, дискретними повноваженнями.

Обґрунтовано, що юридична відповідальність держави в умовах нормального та особливого правового режиму не може бути тотожною, оскільки за умов останнього відбувається істотне ураження у правах певного кола фізичних та юридичних осіб, модифікується як система державної влади, умови їх

функціонування, так і характер взаємовідносин із фізичними та юридичними особами внаслідок збільшення кількості правообмежень і заборон у життєдіяльності останніх.

Зазначається, що в умовах особливого правового режиму держава має виконувати одночасно зі звичайними ще й додаткові правові зобов'язання, відповідаючи за їх належне виконання перед особою та суспільством у цілому.

Доводиться, що в умовах особливих правових режимів юридична відповідальність держави підвищена, що зумовлено, з одного боку, накладенням додаткових правообмежень та заборон у сфері прав і свобод людини та громадянина, а, з іншого боку, виникненням у держави нових (додаткових, хоч і строкових) правових зобов'язань, належне виконання чи невиконання яких тягне за собою додаткову юридичну відповідальність, одночасно з відповідальністю, яку несе держава за ординарних умов свого конституційного функціонування.

У підрозділі 4.4 «Посилення відповідальності держави в контексті правових позицій Конституційного Суду України» наголошено на тому, що вплив Конституційний Суд України (КСУ) на формування та розвиток інституту відповідальності держави формалізується переважно через акти КСУ, до яких належать найперше його рішення та висновки, а також ухвали. У цих актах резюмуються найважливіші змістовні правові позиції КСУ, що стосуються тлумачення тих чи інших аспектів конституційного розуміння відповідальності держави. Крім того, питання юридичної відповідальності реалізується через такий напрям діяльності КСУ, як визнання нормативно-правових актів неконституційними, що тягне за собою припинення їх дії з моменту винесення відповідного рішення КСУ.

Обстоюється висновок про те, що всі правові позиції КСУ, сформульовані у зв'язку з вирішенням проблемних питань застосування інституту юридичної відповідальності держави, мають, з одного боку, нормативістський (з точки зору інтерпретації конкретних правових норм) сенс, а з іншого – певне аксіологічне значення, оскільки, безумовно, сприяють утвердженню соціальної цінності інституту юридичної відповідальності держави в цілому у суспільній свідомості, у правовій культурі носіїв функцій держави й у пересічних громадян.

ВИСНОВКИ

У дисертації розв'язано важливу проблему юридичної науки, котра стосується всебічного розуміння природи відповідальності держави через формування ключових положень цілісного наукового вчення.

Найважливішими результатами проведеного дослідження є такі.

1. Відповідальність держави є органічною частиною політико-правового дискурсу на сучасному етапі розвитку Української держави. Вказана проблематика тісно пов'язана з дослідженням феномена правового статусу держави, у структурі якого вона виступає невід'ємним складовим елементом.

2. Доктрина відповідальності держави характеризується концептуальністю, визнанням з боку юридичної спільноти, а також її практичним використанням. У

ній відтворюється зміст джерел права; крім того, вона здійснює самостійний правовий вплив на суспільні відносини. З огляду на конституційно-правову фіксацію окремих елементів доктрини відповідальності держави ця доктрина має бути також віднесена до конституційно-правових доктрин.

Як концентроване відображення накопиченого досвіду теоретизування щодо сенсу та шляхів (форм, способів, методів) забезпечення відповідальності держави та практичного втілення в державно-правових практиках різних країн зазначена доктрина встигла упродовж кількох століть «інтернаціоналізуватися» та стати надбанням політико-правової думки сучасної західної цивілізації. Крім того, вона пропонує деякі загальні, універсальні підходи до інституціоналізації відповідальності держави, що має прикладне значення.

3. Концепція позитивної юридичної відповідальності зазвичай охоплює відповідальність за майбутні дії, передбачає активну правомірну діяльність щодо здійснення прав і виконання обов'язків, у той час як концепція негативної юридичної відповідальності концентрується навколо оцінки вже здійснених дій, реакції на неправомірну поведінку. Вважаємо доцільним відмовитися від підтримки концепції позитивної юридичної відповідальності, оскільки юридична відповідальність за правомірні дії суперечить принципу юридичної визначеності як складової принципу верховенства права, порушує вимоги щодо чіткості, ясності та зрозумілості закону, не узгоджується з положеннями статті 19 Конституції України, дезорієнтує як державу (органи державної влади), так і фізичних і юридичних осіб. Проблема конфлікту між концепцією позитивної юридичної відповідальності та концепцією негативної юридичної відповідальності може бути вирішена за допомогою концепту відповідальності, яка дозволяє поєднати й водночас розмежувати юридичну, політичну та моральну відповідальність.

Концепт відповідальності дозволяє уникнути штучного протиставлення перспективного і ретроактивного вимірів (відповідальності за майбутні дії та відповідальності за минулі дії). Якщо юридична відповідальність має лише ретроактивний характер, то політична й моральна відповідальність може бути як перспективною, так і ретроактивною.

Концепт відповідальності також дозволяє уникнути штучного протиставлення належного та неналежного вимірів (відповідальності за соціально допустимі дії та порушення). Якщо юридична відповідальність можлива лише за порушення, то політична й моральна відповідальність стосується як соціально допустимих дій, так і порушень.

4. Концепт відповідальності держави дозволяє узгодити можливі інтерпретаційні альтернативи категорії «відповідальність» на конституційному рівні. Відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 30 травня 2001 року № 7-рп/2001 у справі про відповідальність юридичних осіб Конституція України використовує як широке розуміння відповідальності (охоплює юридичну, політичну й моральну відповідальність), так і вузьке її розуміння (зводиться лише до юридичної відповідальності). Визначення такого розуміння залежить від контексту тієї чи іншої конституційної норми.

5. Юридична відповідальність держави має правовий характер (на це вказує розгалужена система різногалузевих юридичних норм, які опосередковують відповідні суспільні відносини), а також інституціоналізований характер (вона інституціоналізована на конституційному та законодавчому рівнях).

6. Інститут юридичної відповідальності держави має міжгалузевий характер і складну внутрішню структуру (охоплює конституційно-правові, цивільно-правові, кримінально-правові, міжнародно-правові елементи та взаємозв'язки між ними), перебуває в динамічному розвитку.

7. Взаємопов'язаними вимірами конституційного регулювання юридичної відповідальності держави є ціннісний, нормативно-правовий, функціональний та інституційний.

Ціннісний вимір конституційного регулювання юридичної відповідальності держави вказує на те, що відповідний правовий феномен перебуває у складних системних зв'язках із конституційними цінностями та слугує забезпеченню ключових і визначальних суспільно корисних цілей – насамперед реальності, гарантованості й захищеності людини, її прав, свобод і законних інтересів.

Нормативно-правовий вимір означає фіксацію на конституційному рівні принципів юридичної відповідальності держави, їх основних видів, підстав і особливостей застосування юридичної відповідальності держави.

Функціональний вимір указує на те, що конституційне закріплення відповідальності держави забезпечує реалізацію низки суспільно важливих функцій такої відповідальності, передусім правопоновлювальної, компенсаторної, правоохоронної, каральної, правовиховної тощо.

В інституційному вимірі юридична відповідальність держави означає створення певного механізму, що складається з сукупності національних і міжнародних інституцій, які здатні притягнути державу до юридичної відповідальності в рамках, визначених відповідно національним та міжнародним правом, з метою забезпечення невідворотності покарання за вчинені нею протиправні (свавільні, злочинні тощо) діяння (дії чи бездіяльність).

8. Інститут юридичної відповідальності держави реально проявляється в суспільних відносинах у вигляді власне конкретних видів юридичної відповідальності. Такі види диференціюються залежно від певних критеріїв, використання яких дає змогу виробити уніфіковані науково-теоретичні та практичні підходи до їх класифікації та систематизації.

Основними видами юридичної відповідальності держави є: 1) залежно від правопорядку, в межах якого вона інституціоналізується та проявляється: національна та міжнародна; 2) за суб'єктом, якому завдано шкоду: відповідальність перед особою, суспільством, іншими державами; 3) за галуззю закріплення санкцій: цивільно-правова, міжнародно-правова, конституційно-правова; 4) залежно від нормативно-правового рівня фіксації: передбачена конституційними та/або законодавчими нормами.

9. Згідно з доктриною міжнародного права відповідальність держави виникає у разі протиправних дій будь-якого державного органу незалежно від того, чи виконує цей орган законодавчу, виконавчу, судову або будь-яку іншу функцію, і

незалежно від місця, яке він займає в механізмі держави. При цьому держава ніколи не несе відповідальності за дії окремих осіб як такі. Але вона може нести відповідальність за свої власні дії або бездіяльність у зв'язку з діяльністю приватних осіб або зовнішніх чинників, таких як катастрофи, екологічні ризики, діяльність із підвищеним рівнем небезпеки тощо.

10. Обсяг власне конституційного регулювання юридичної відповідальності держави в Україні протягом останніх років демонструє тенденцію до розширення, зокрема за рахунок конституціоналізації адміністративного судочинства та конституційної скарги, які дають додаткові можливості притягнення держави до юридичної відповідальності.

Водночас конституційну модель юридичної відповідальності держави не можна вважати інституційно та функціонально завершеною. Основними проблемами конституційної інституціоналізації юридичної відповідальності держави в Україні на сучасному етапі є: 1) відсутність належної конкретизації всіх без винятку конституційних приписів на рівні спеціальних законів (конституціоналізація законодавства); 2) нівелювання конституційної моделі юридичної відповідальності держави неофіційними практиками державного врядування, що схильні виводити носіїв функцій держави за межі юридичної відповідальності; 3) незабезпеченість матеріально-правових норм належним рівнем їхньої процесуалізації; 4) звуження доступності правосуддя як інституційної основи юридичної відповідальності держави.

Успішне розв'язання комплексу цих та пов'язаних із ними суміжних проблем дозволить твердити про інституційну та функціональну завершеність формування інституту юридичної відповідальності держави, його «вмонтованість» у повсякденні практики державного врядування.

11. Найважливішими напрямками вдосконалення законодавства України в контексті функціонування механізму юридичної відповідальності Української держави за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. слід вважати:

- внесення змін до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» щодо вирішення проблеми забезпечення автентичності всіх рішень ЄСПЛ, а не лише тих, які стосуються України, та їх оприлюднення в офіційних джерелах;

- удосконалення механізму експертизи всіх законопроектів на їхню відповідність Конвенції та практиці ЄСПЛ;

- законодавчу деталізацію й розмежування порядку виконання рішень ЄСПЛ по суті та порядку виконання рішень ЄСПЛ щодо виплати заявникам (стягувачам) справедливої компенсації у разі визнання відповідальності держави за відповідні порушення конвенційних норм;

- розширення сфери повноважень Органу представництва;

- законодавче закріплення імперативності регресних позовів із боку держави до осіб, внаслідок дій, бездіяльності чи рішень яких були порушені конвенційні права та з'явився обов'язок держави, закріплений у рішеннях ЄСПЛ, виплатити стягувачеві компенсацію;

– безпосереднє визначення в Бюджетному кодексі України та передбачення в законах про Державний бюджет на кожний бюджетний рік окремим рядком видатків на відшкодування матеріальної та моральної шкоди за рішеннями ЄСПЛ, що гарантувало б повне погашення боргів держави за відповідними виконавчими документами;

– створення й ведення спеціального державного реєстру рішень ЄСПЛ, ухвалених проти України, та заборгованостей за ними;

– запровадження спеціальних процедур ефективного парламентського контролю за виконанням рішень ЄСПЛ, зокрема шляхом регулярного звітування Міністерству юстиції України про стан їх виконання.

Послідовна та комплексна законодавча реалізація цих пропозицій слугуватиме вдосконаленню юридичної відповідальності Української держави за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, посиленню гарантованості й захищеності прав людини в Україні.

12. Конституційно-правова доктрина відповідальності держави не робить жодних винятків стосовно суб'єктів цієї відповідальності того чи іншого органу державної влади. Отже, існують всі підстави вважати парламент одним із ключових публічних суб'єктів відповідальності в умовах функціонування обмеженого державного правління.

Верховна Рада України виступає суб'єктом відповідальності перед Українським народом як єдиним суб'єктом, уповноваженим на формування парламенту і здійснення контролю за його діяльністю, а також перед кожною особою стосовно якої ним було ухвалено неконституційне рішення, факт ухвалення якого встановлений у процесуально визначеному порядку та яке породило несприятливі для особи наслідки.

Конституційно визначено субсидіарний характер відповідальності Верховної Ради України: за ухвалення нею незаконних або неконституційних рішень, такі самі дії чи бездіяльність відповідає Українська держава. Лише в разі настання конституційно визначених підстав, що характеризують організацію парламентської діяльності (відсутність коаліції, несформування Уряду чи неможливість розпочати пленарні засідання протягом конституційно визначених строків) Верховна Рада України несе відповідальність самотійно, без залучення суб'єкта субсидіарної відповідальності – держави.

Своєрідність місця Верховної Ради України в інституті юридичної відповідальності держави полягає в тому, що лише парламент як єдиний орган законодавчої влади виступає суб'єктом установаження юридичної відповідальності держави в цілому, а також власної юридичної відповідальності та юридичної відповідальності інших органів державної влади та їх посадових осіб, оскільки види юридичної відповідальності, підстави й порядок їх застосування визначаються виключно законами України.

13. Необхідною умовою функціонування демократичної держави виступає інститут відповідальності глави держави, який, крім юридичної, охоплює й інші види відповідальності – політичну й моральну. Підвищена відповідальність глави обумовлюється його статусом і роллю в державному механізмі.

Сучасні умови розвитку державності в Україні засвідчують, що Президент України має достатньо вагомі важелі для гарантування діяльності всіх органів державної влади в напрямі забезпечення відповідальності держави. Такі важелі багато в чому є взаємопов'язані та взаємозумовлені; вони ґрунтуються на конституційних повноваженнях Президента України; передбачають його активну взаємодію з іншими органами державної влади; їх нормативною основою є конституційні норми; деталізуються в низці норм чинних законів України; передбачають здійснення спільних із Президентом України дій і заходів органів державної влади; мають об'єктивний та цілеспрямований характер.

Президент України здійснює гарантування відповідальності держави, спираючись виключно на свої конституційні повноваження. У сфері гарантування відповідальності держави Президент України вступає в багатоманітні юридичні зв'язки та відносини з іншими суб'єктами державно-політичних відносин, які по-різному осмислюються в конституційно-правовій науці.

14. Включення Кабінету Міністрів України до сфери дискурсу щодо відповідальності держави зумовлено такими конституційно-правовими та доктринальними підставами: відповідальністю держави перед людиною за свою діяльність; конституційним визнанням і утвердженням принципу народного суверенітету, народовладдя, що зумовлює підпорядкованість і підзвітність усіх органів держави перед народом; поділом державної влади; наявністю в системі державної влади підсистеми органів виконавчої влади, очолюваної Кабінетом Міністрів України; наявністю особливого конституційно-правового статусу Кабінету Міністрів України, зумовленого специфічністю його місця в системі органів державної влади й особливими конституційними повноваженнями Уряду; основанийістю діяльності Кабінету Міністрів України на принципах верховенства права, законності, поділу державної влади, відкритості та прозорості; здійсненням ним виконавчої влади на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України; наявністю в Кабінеті Міністрів України найбільшого арсеналу конституційно-правових ресурсів, розпорядження якими становить перманентний публічний інтерес.

Водночас доцільно виокремлювати дві форми відповідальності Кабінету Міністрів України в розрізі відповідальності держави, а саме відповідальність перед громадянами в порядку відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю Кабінету Міністрів України, а також зобов'язання Кабінету Міністрів України щодо встановлення правопорядку або його відновлення, порушеного його рішеннями, діями чи бездіяльністю.

15. Правові позиції Конституційного Суду України щодо юридичної відповідальності держави формалізувалися в актах, що: як мають значення офіційного тлумачення, так і в актах щодо встановлення конституційності нормативно-правових актів; стосуються сфери дії як конституційного права, так і інших галузей права; спрямовані як на врегулювання діяльності органів публічної влади, так і на унормування особливостей захисту прав і свобод людини та громадянина; поєднують як інтерпретативні, так і аксіологічні елементи. Це засвідчує «наскрізний» – у сенсі видового розмаїття – характер правових позицій

Конституційного Суду України, що відображає бачення органом конституційної юрисдикції особливостей інституту юридичної відповідальності держави. Натомість «питома вага» таких позицій у загальному масиві рішень Конституційного Суду України залишається порівняно незначною, що об'єктивно відображає недостатню розвинутість вітчизняної правової доктрини інституту юридичної відповідальності держави.

16. Конституційно-правове вдосконалення інститутів безпосереднього народовладдя в Україні має спиратися на чітку конституційну основу й новітні доктринально-правові напрацювання; сприяти інтегруванню безпосередньої та представницької демократії в єдиний механізм народовладдя; сприяти подальшій диференціації системи інститутів прямого народовладдя та появі й конституційно-правової інституціоналізації її нових видів; розширенню прав громадян України при реалізації форм безпосереднього народовладдя; передбачати суттєву процесуалізацію відповідних матеріальних норм, їх доповнення належними гарантіями та санкціями юридичної відповідальності за їх порушення; забезпечувати поєднання загальнодержавних, регіональних і локальних форм прямого народовладдя тощо. Належне унормування відповідного кола суспільних відносин покликане також сприяти усуненню можливих зловживань, зокрема запобігати поширенню різноманітних маніпулятивних політичних технологій і практик, що потенційно можуть загрожувати державі, суспільству, правам і свободам людини та громадянина, девальвувати соціальну і правову цінність інститутів прямого народовладдя. Натомість подальше зволікання з вирішенням проблеми належного конституційно-правового унормування форм прямої демократії в Україні не сприятиме реальному утвердженню засад відповідальності держави перед суспільством, зокрема оптимальному й ефективному виконанню державою своїх зобов'язань із забезпечення реалізації політичних прав громадян на реальну та дієву участь в управлінні державою. Водночас їх ширше залучення до означених процесів має сприяти мінімізації неконституційних, нелегітимних проявів масової активності (зокрема протестних рухів), що можуть каталізувати насильство в умовах триваючого збройного конфлікту на сході України.

17. Під особливими правовими режимами слід розуміти особливі порядки забезпечення прав і свобод громадян України, які проживають на територіях, у межах яких запроваджуються відповідні режими, що мають обмежений у часі, просторі та за колом осіб характер, передбачають істотні правообмеження щодо здійснення прав і свобод людини і громадянина, а також тягнуть суттєві зміни в організації та функціонуванні системи державної влади, відмінні від звичайних (ординарних) умов, установлених Конституцією та законами України. До особливих правових режимів віднесено надзвичайні (надзвичайного стану, воєнного стану, надзвичайної екологічної ситуації) та гібридні режими (режими АТО, ТОТ, ООС, зони відчуження довкола ЧАЕС). Основна відмінність між ними полягає в конституціоналізації перших, які передбачають доволі значний відступ держави від забезпечення низки конституційних прав і свобод людини та громадянина, порівняно з другими, що передбачають якісно менше ураження

людей у правах і викликані екстраординарними обставинами, безпосередньо не передбаченими Основним Законом України.

Юридична відповідальність держави в умовах нормального та особливого правового режиму не може бути тотожною, оскільки за умов особливого правового режиму відбувається істотне ураження у правах певного кола фізичних та юридичних осіб, модифікується як система державної влади, умови їх функціонування, так і характер взаємовідносин із фізичними та юридичними особами внаслідок збільшення кількості правообмежень і заборон у життєдіяльності останніх. В умовах особливого правового режиму держава бере на себе додаткові правові зобов'язання, а отже, має виконувати, одночасно зі звичайними, ще й додаткові правові зобов'язання, відповідаючи за їх належне виконання перед особою та суспільством у цілому. Відповідно, йдеться про виникнення у держави в умовах дії особливих правових режимів підвищеної юридичної відповідальності, зумовленої, з одного боку, накладенням додаткових правообмежень і заборон у сфері прав і свобод людини та громадянина, а з іншого – виникненням у держави нових (додаткових, хоч і строкових) правових зобов'язань, належне виконання чи невиконання яких має зумовлювати додаткову юридичну відповідальність одночасно з відповідальністю, яку несе держава за ординарних умов свого конституційного функціонування.

Правове регулювання юридичної відповідальності держави в межах Конституції України та спеціальних законів, що обумовлюють запровадження та дію відповідних правових режимів, не відзначається завершеним і системним характером, що пояснюється як різним часом ухвалення відповідних актів, так і концептуальною неопрацьованістю питань покладення юридичної відповідальності на державу в умовах особливих правових режимів. Природно, що залежно від специфіки того чи іншого особливого правового режиму юридична відповідальність держави має бути істотно специфікована.

Принциповою особливістю юридичної відповідальності держави в умовах дії всіх особливих правових режимів є її підвищений (за обсягом) строковий (обмежений у часі) характер, а також домінування компенсаторної та правопоновлювальної функцій такої відповідальності. Між тим, дотепер відсутнє спеціальне законодавче регулювання компенсаторних механізмів відшкодування державою шкоди, заподіяної під час дії особливих правових режимів. Немає також єдиних підходів щодо ідентифікації всіх потерпілих осіб, відсутні гарантовані державою ефективні компенсаторні засоби їх правового захисту, поновлення їхніх прав і свобод з урахуванням норм міжнародного права. Критично низькою є інституційна спроможність парламентського і судового контролю (останній є факультативним і не виконує місії «запобіжника» при запровадженні та дії правообмежуючих заходів із боку держави).

18. Комплексний конституційно-правовий аналіз указує на те, що внутрішньодержавний юрисдикційний механізм юридичної відповідальності держави в конституційному праві України є невід'ємною складовою в системі відносин «держава – особа». Таке зумовлюється трьома ключовими аспектами: 1) процесуальним, відповідно до якого судова влада здійснює правосуддя,

вирішуючи правові спори за участю держави та громадянина; 2) інституційним, при якому судова влада здійснюється єдиною системою судових органів, що вирізняються інстанційністю, галузевою спеціалізацією, мають ознаки системного конституційного утворення та характеризуються імперативністю організації і діяльності в суспільстві; 3) функціональним, відповідно до якого основною функцією судової влади є захист прав і свобод людини та громадянина як ключової конституційної цінності і – у зв'язку з цим – вирішення юридичних спорів за участю держави.

19. Важливими напрямками посилення позицій судової влади в реалізації юридичної відповідальності держави є також інституційне зміцнення засад незалежності судової влади та доступності правосуддя; забезпечення безумовного виконання Українською державою судових рішень, зокрема і постановлених проти неї. Успіх реалізації зазначених кроків стане запорукою подальшого зміцнення конституційно-правових засад юридичної відповідальності Української держави, надійного судового захисту прав і свобод людини та громадянина, а також зближення інституційних і нормативних властивостей національної держави з ключовими конституційно-правовими параметрами країн-членів ЄС.

20. Задля зміцнення засад участі судової влади в реалізації юридичної відповідальності держави видається за необхідне: ухвалити закони України про порядок відшкодування державою шкоди, завданої особі насильницькими злочинами та про порядок відшкодування шкоди внаслідок визнання нормативно-правового акта неконституційним; законодавчо розширити об'єкт і межі конституційної скарги, усунувши надмірні законодавчі фільтри у доступі до конституційного правосуддя фізичним та юридичним особам; законодавчо закріпити правило, згідно з яким протиправність рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, якими особі було завдано шкоду, має встановлюватися загальними та господарськими судами в межах справи про відшкодування шкоди, на підставі наданих сторонами доказів, та не потребує підтверджень рішенням суду в адміністративній справі.

21. Стрімкий розвиток процесів цифровізації в сучасній Україні потребує переосмислення відповідальності держави як такої. Це зумовлено як інституційними зрушеннями в самій електронній державі, так і суттєвим розширенням каталогу людських прав, зокрема включенням до нього так званих цифрових прав.

Рівень захищеності цифрових прав у сучасну добу залежить не лише від цифровізації суспільних відносин та спроможності держави, але також від правової урегульованості означених процесів. З метою уникнення ситуацій використання електронних засобів і методів для відходу від демократичних принципів і засад врядування, подолання цифрової нерівності, захисту особистих даних, що їх містять електронні реєстри, від можливих уражень, потребують істотного розширення межі подальшої конституційно-правової специфікації юридичної відповідальності держави перед особою та суспільством.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Індивідуальна монографія:

1. Бакумов О. С. Юридична відповідальність держави як конституційно-правовий концепт: монографія. Харків: ФОП Бровін О. В., 2020. 480 с.

Статті в наукових фахових виданнях України з юридичних наук, зокрема внесених до міжнародних наукометричних баз даних:

2. Бакумов О. С. Юридична відповідальність держави в позитивістській теорії права: науково-методологічні засади. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 6, т. 4. С. 3–10.

3. Бакумов О. С. Конституціоналізація стратегічного курсу України в контексті доктрини юридичної відповідальності держави. *Право і безпека*. 2018. № 4 (71). С. 13–21. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2018.4.01>.

4. Бакумов О. С. Концептуальні складники вчення про юридичну відповідальність держави в позитивістській теорії права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 1 (22), т. 2. С. 3–15.

5. Бакумов О. С. Конституційно-правова відповідальність як провідний вид юридичної відповідальності держави в сучасній Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 2 (23), т. 3. С. 29–36.

6. Бакумов О. С. Концепт юридичної відповідальності держави як складова сучасної людиноцентристської правової ідеології: теоретико-правові та конституційно-правові аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. Вип. 50, т. 4. С. 31–38.

7. Бакумов О. С. Посилення юридичної відповідальності української держави в контексті сучасних трендів конституційно-правового розвитку. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 1, т. 1. С. 67–73. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.1-1.12>.

8. Бакумов О. С. Проблематика юридичної відповідальності держави в позиціях Конституційного Суду України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 2, т. 1. С. 3–11.

9. Бакумов О. С. Моделі юридичної відповідальності держави в сучасних конституціях: єдність у багатоманітності. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 4, т. 1. С. 47–56. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.4-1.8>.

10. Бакумов О. С. Інституціоналізація правоохоронної функції держави як напрям підвищення відповідальності держави перед людиною та суспільством в умовах сучасної України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 5, т. 1. С. 27–34. DOI: [10.32844/2618-1258.2019.5-1.5](https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.5-1.5).

11. Бакумов О. С. Конституційно-правові проблеми розвитку інститутів прямого народовладдя сучасної України в контексті посилення юридичної

відповідальності держави. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 6. С. 25–34.

12. Бакумов О. С. Забезпечення юридичної відповідальності держави – ключовий виклик правової реформи в сучасній Україні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2019. № 2 (85). С. 21–30. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2019.2.02>.

13. Бакумов О. С. Судова влада в системі відповідальності Української держави: конституційно-правовий аналіз. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. Вип. 42, т. 1. С. 46–53. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.42-1.11>.

14. Бакумов О. С. Структура інституту конституційно-правової відповідальності держави. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4, т. 2. С. 9–15. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.4.2.2>

15. Бакумов О. Відповідальність Парламенту України в системі юридичної відповідальності держави: конституційно-правовий аналіз. *Право України*. 2019. № 7. С. 198–217. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2019-07-198>.

16. Бакумов О. С. Президент України в системі гарантування юридичної відповідальності держави: конституційно-правовий аналіз. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. Спецвип., т. 2. С. 24–30.

17. Бакумов О. С. До питання про класифікаційну характеристику юридичної відповідальності держави. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 3 (28), т. 1. С. 3–9. DOI: [https://doi.org/10.32837/ryuv.v1i3\(28\).310](https://doi.org/10.32837/ryuv.v1i3(28).310).

18. Бакумов О. С. Реалізація концепту «держава у смартфоні» як напрям підвищення юридичної відповідальності держави в сучасній Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 4 (29), т. 1. С. 15–22.

19. Бакумов О. С. Конституційно-правові засади забезпечення юридичної відповідальності держави в сучасній Україні в умовах дії особливих правових режимів. *Юридична наука*. 2019. № 5 (95). С. 169–182.

20. Бакумов О. С. Юридична відповідальність як елемент правового статусу держави: теоретико-правові аспекти. *Актуальні проблеми держави і права*. 2019. Вип. 83. С. 3–13.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав:

21. Бакумов А. С. Модернизация института юридической ответственности государства как составляющая конституционной реформы в современной Украине. *Право и политика*. Кыргызская Республика, 2017. № 3. С. 55–69.

22. Бакумов А. С. Конституционная модель юридической ответственности государства в современной Украине: концептуальные основания. *Право и Закон*. Кыргызская Республика, 2018. № 2. С. 23–41.

23. Бакумов О. С. До питання про якість законів у контексті відповідальності парламенту. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. Республіка Молдова, August 2019. Nr. 4 (38). С. 25–31.

24. Бакумов А. Проблема изменения правовых позиций Конституционного Суда Украины в контексте обеспечения юридической ответственности государства. *Legea și Viața*. Республика Молдова, August 2019. Nr. 8/2 (332). С. 3–8.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

25. Бакумов О. С. Про деякі передумови юридичної відповідальності держави в контексті юридичного позитивізму. *Право, суспільство і держава: форми взаємодії*: міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 12–13 січ. 2018 р. / Центр прав. наук. дослідж. Київ, 2018. С. 12–15.

26. Бакумов О. С. Юридична природа правової позиції Конституційного Суду України. *Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети*: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19–20 січ. 2018 р.) / ГО «Причорноморська фундація права», Одеса, 2018. С. 17–23.

27. Бакумов О. С. До питання про погляди І. Бентама на проблему юридичної відповідальності держави. *Актуальні питання взаємодії інститутів громадянського суспільства та органів публічного адміністрування у напрямку розвитку правової системи України*: міжнар. наук.-практ. конф., 7–8 верес. 2018 р. / Центр прав. наук. дослідж. Київ, 2018. С. 68–75.

28. Бакумов О. С. До питання про концептуальні засади юридичної відповідальності держави. *Пріоритетні напрями розвитку сучасної юридичної науки*: міжнар. наук.-практ. конф., 14–15 верес. 2018 р. / Асоц. аспірантів-юристів. Харків, 2018. С. 20–25.

29. Бакумов О. С. Перспективи та напрями модернізації інституту юридичної відповідальності держави. *Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 14–15 верес. 2018 р. / Західноукр. орг. «Центр правничих ініціатив». Львів, 2018. С. 11–20.

30. Бакумов О. С. До дискусії щодо надання Конституційному Суду України юрисдикційних повноважень у загальному контексті проблематики юридичної відповідальності держави. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми*: тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 17 трав. 2019 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Консультат. місія Європейського Союзу. Харків: ХНУВС, 2019. С. 18–19.

31. Бакумов О. С. Щодо деяких аспектів процесуальної основи інституту юридичної відповідальності держави. *Правова доктрина: міжнародний досвід та практична реалізація в Україні*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 22 трав. 2019 р. / М-во освіти і науки України; Нац. поліція України; Європ. орг. публ. права та ін. Маріуполь: МДУ, 2019. С. 57–59.

32. Бакумов О. С. Президент України як суб'єкт інституційного гарантування юридичної відповідальності держави. *Харківський національний університет внутрішніх справ: 25 років досвіду та погляд у майбутнє (1994–2019 рр.)*: зб. тез доп. на міжнар. наук.-практ. конф. до 25-річчя створення ун-ту, Харків, 22 листоп. 2019 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. С. 49–51.

АНОТАЦІЯ

Бакумов О. С. Інституціоналізація відповідальності держави: теоретичні та конституційно-правові аспекти. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальностями 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень та 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. – Київ, 2021.

З'ясовано теоретико-правові засади вчення про відповідальність держави. Проаналізовано наявні історико-правові вчення про відповідальність держави в їх діахронній перспективі. Окреслено основні підходи до змістовного наповнення поняття «відповідальність держави» в українській та зарубіжній правовій доктрині. Доведено, що відповідальність держави має розглядатися не лише як набір певних правових норм чи сукупність інституцій, що забезпечують їх реалізацію, але й як складова певної ідеологічної системи. З'ясовано особливості юридичної відповідальності як складової правового статусу держави. Означено структурні характеристики інституту юридичної відповідальності держави.

В контексті компаративістських підходів продемонстровано єдність у багатоманітності конституційних моделей відповідальності держави в сучасній Україні та світі. Окреслено механізм юридичної відповідальності Української держави за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Визначено особливості відповідальності Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України в системі відповідальності держави.

Доводиться, що в Україні притягнення держави до юридичної відповідальності є прерогативою суду, оскільки відсутній інститут позасудових форм і механізмів застосування інституту її юридичної відповідальності. Основними юрисдикційними формами юридичної відповідальності визнано конституційне та адміністративне судочинство.

Осміслено перспективи модернізації інституту відповідальності держави як складової конституційної реформи в сучасній Україні. В контексті посилення відповідальності держави запропоновано шляхи вирішення конституційно-правових проблем розвитку інститутів прямого народовладдя. Встановлено та проаналізовано конституційно-правові аспекти забезпечення юридичної відповідальності держави в сучасній Україні в умовах дії особливих правових режимів.

Охарактеризовано значення правових позицій Конституційного Суду України для формування, утвердження і розвитку інституту відповідальності держави як одного з ключових інститутів у системі конституціоналізму.

Ключові слова: відповідальність держави, державні органи, верховенство права, механізм юридичної відповідальності, народовладдя, права людини, конституціоналізм.

АННОТАЦИЯ

Бакумов А. С. Институционализация ответственности государства: теоретические и конституционно-правовые аспекты. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальностям 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений и 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право. – Институт государства и права имени В. М. Корещко НАН Украины. – Киев, 2021.

В работе определены теоретико-правовые основы учения об ответственности государства. Проанализированы историко-правовые учения об ответственности государства в их диахронной перспективе. Исследованы основные эволюционные тенденции развития научных представлений о частно- или публично-правовой природе юридической ответственности государства. Определена спецификация ее видовых инвариантов. Конкретизированы этапы эволюции доктрины ответственности государства.

Проанализированы основные подходы к содержательному наполнению понятия «ответственность государства» в украинской и зарубежной правовой доктрине. Аргументируется, что проблема конфликта между концепцией позитивной юридической ответственности и концепцией негативной юридической ответственности может быть решена с помощью концепта ответственности, который позволяет охватить и дифференцировать юридическую, политическую и моральную ответственность.

Доказывается, что ответственность государства, как правовой концепт, должна рассматриваться не только как набор определенных правовых норм или совокупность институтов, обеспечивающих их реализацию, но и как составляющая определенной идеологической системы, в частности определенного инварианта правовой идеологии, поскольку институт ответственности тесно связан с ключевыми конституционными ценностями и принципами конституционного строя Украины. Отмечается, что в современных условиях институт ответственности требует переосмысления с учетом необходимой связи концепции ответственности с концепциями верховенства права, правового государства и демократии.

Отмечены особенности юридической ответственности как составляющей правового статуса государства. Определены структурные характеристики института юридической ответственности. Аргументировано, что его первоосновой выступают нормы конституции государства, являющиеся его нормативным содержанием, объективированным в положениях о возмещении причиненного государством и его органами вреда, а также определенные универсальные принципы, отражающие внутренние свойства государства.

В контексте компаративно-правовых подходов продемонстрировано единство в многообразии конституционных моделей ответственности государства в современной Украине и мире. Отмечается, что конституционные модели ответственности государства в мире основываются на комбинировании позитивной и

негативной ответственности государства перед человеком и обществом. Исходя из объема конституционного закрепления института юридической ответственности, выделены три основные ее модели: базовая, фрагментированная и детализированная.

Определен механизм юридической ответственности Украинского государства по Конвенции о защите прав человека и основных свобод. Очерчены особенности ответственности Верховной Рады Украины, Президента Украины и Кабинета Министров Украины в системе ответственности государства.

Объективированы предусмотренные конституционным правом Украины особенности функционирования внутригосударственного юрисдикционного механизма юридической ответственности государства. Доказывается, что в Украине привлечение государства к юридической ответственности является исключительной прерогативой суда, поскольку отсутствует институт внесудебных форм и механизмов применения института его юридической ответственности. Основными юрисдикционными формами юридической ответственности признано конституционное и административное судопроизводство, поскольку на эти суды возлагается функция защиты прав, свобод и интересов людей в сфере публично-правовых отношений.

Осмысленны перспективы модернизации института ответственности государства как составляющей конституционной реформы в современной Украине. В контексте усиления ответственности предложены пути решения конституционно-правовых проблем развития институтов прямого народовластия в современной Украине.

Установлены и проанализированы конституционно-правовые аспекты обеспечения юридической ответственности в современной Украине в условиях действия особых правовых режимов.

Сквозь призму правовой аксиологии очерчено значение правовых позиций Конституционного Суда Украины для формирования, утверждения и развития института ответственности государства, как одного из ключевых институтов в системе конституционализма.

Ключевые слова: ответственность государства, государственные органы, верховенство права, механизм юридической ответственности, народовластие, права человека, конституционализм.

SUMMARY

Bakumov O. S. Institutionalization of state responsibility: theoretical, constitutional and legal aspects. – On the right of the manuscript.

Thesis for the degree of the Doctor of Law in specialties 12.00.01 – Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Doctrines and 12.00.02 – Constitutional Law; Municipal Law. – V. M. Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2021.

The theoretical and legal bases of the state responsibility doctrine are clarified. The existing historical and legal doctrines about the state responsibility in their diachronic perspective are analyzed. The main approaches to the content of the concept of “state responsibility” in Ukrainian and foreign law doctrine are outlined. It has been proved that the state responsibility should be considered not only as a set of certain legal norms or a set of institutions that ensure their implementation, but also as a part of a certain ideological system. The peculiarities of liability as a component of the state legal status are clarified. The structural characteristics of the institute of state legal responsibility are determined.

In the context of comparative approaches, the unity in the diversity of constitutional models of state responsibility in modern Ukraine and the world has been demonstrated. The mechanism of legal responsibility of the Ukrainian state under the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms is outlined. The peculiarities of the responsibility of Verkhovna Rada of Ukraine, the President of Ukraine and the Cabinet of Ministers of Ukraine in the system of responsibility of the state are determined.

It has been proved that in Ukraine bringing the state to justice is the prerogative of the court, as there is no institution of extrajudicial forms and mechanisms for applying the institution of its legal responsibility. Constitutional and administrative proceedings are recognized as the main jurisdictional forms of legal responsibility.

Prospects for modernization of the institution of state responsibility as a component of constitutional reform in modern Ukraine are comprehended. In the context of strengthening the responsibility of the state, ways to solve the constitutional and legal problems of the development of institutions of direct democracy are proposed. The constitutional and legal aspects of ensuring the legal state responsibility in modern Ukraine in the conditions of special legal regimes are identified and analyzed.

The significance of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine for the formation, approval and development of the institution of state responsibility as one of the key institutions in the system of constitutionalism is described.

Key words: state responsibility, state bodies, rule of law, mechanism of legal responsibility, democracy, human rights, constitutionalism.